

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך מג, תשנ"ב

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

בריייה ועמלץ שמה

בשנים האחרונות מתפרסמות מזמן לזמן ידיעות באמצעי התקשורת על עמלצים הפוקדים את חופי ארצנו "מין מסוכן מאוד לאדם. תוקף סירות על נוסעיהן. נמצא במקום השני ברשימה העולמית של כרישים התוקפים בני-אדם. במפרץ אילת אירעה תקיפה אחת בשנת 1974" – כך מסכם לב פישלזון את תיאורו של העמלץ, באנציקלופדיה החי והצומח של ארץ ישראל.

המבקש למצוא את שורשי השם עמלץ במקורותינו או בלשונות אחרות יעלה חרס בידו. לא רבים היודעים כי העמלץ הזה, הנודע בין חובבי הטבע כבן למשפחת כרישים, קיבל את שמו מהצעת תיקון לנוסח של כתוב מקראי קשה.

א. מקורו של השם עמלץ

באחד ממזמורי תהילים מתוארת גדולת האל בתמונה מיתולוגית ידועה (השווה עוד ישעיה נא, ט; תהילים פט, יא-יב; איוב כו, יב-יג), המציגה את מלחמתו במפלצת הים ובבני לווייתה:

אַתָּה פּוֹרֶרֶת בְּעֶזְדְּךָ יָם / שִׁבְרֶתָ רָאשֵׁי תַנִּינִים עַל הַמַּיִם
אַתָּה רֹצֶצֶתָ רָאשֵׁי לִוְיָתָן / תִּתְּנֵנוּ מֵאֲכָל לָעָם לְצִיִּים
אַתָּה בִּקְעָתָ מַעֲיָן וְנָחַל / אַתָּה הוֹבִשְׁתָּ נְהָרוֹת אֵיתָן.

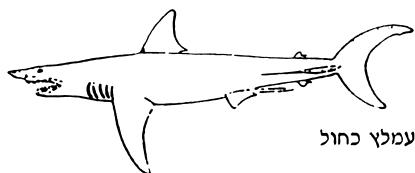
(תהילים עד, יג-טו)

מה פירושו של הסוגר בפסוק האמצעי? האל ריצץ ראשי לווייתן ונתנו מאכל – למי? מהו לָעָם לְצִיִּים? הכתוב אינו מחוור מצד התחביר והמילון. על פי המשמעויות המקובלות של צי – 'יצור מדברי' או 'אנייה' – פירשו את לָעָם לְצִיִּים 'שוכני מדבר' או 'עוברי ימים'. ועם זאת, אולי מפני החזרה המכבידה על למ"ד היחס, הותר הכתוב תחושה של כתוב סתום שלא הצליחו להגיע אל חקרו.

עמנואל לעף (I. Löw), אביר הלקסיקוגראפים בשדה הביולוגיה, הציע במכתב אל פרלס (F. Perles) מיום 30 בדצמבר 1923 קריאה שונה של הצירוף **לעם לציים** המבוססת על חלוקת מלים שונה: **לְעַמְלָצִי יָם** – בהוראת 'כרישים'. הצעת התיקון המבריקה הזאת מסתברת מאוד על פי ההקשר ותוכן החרוז: האל ריצץ ראשי לווייתן ונתנם מאכל לטורפיים. התיקון עצמו כרוך בהתערבות מזערית בטקסט. אין פה אפילו שינוי של אות אחת, אלא רק חלוקה שונה של האותיות למלים. תיבת **יָם** שהובנה כסיומת הרבים **יָם** נקריית עוד, ככל הנראה, בעמוס ו, יב: "הִיָּצוֹן בְּסֻלָּע סוּסִים, אִם יִהְיֶה בְּבָקָרִים". מן הסתם יש להפריד את המלה האחרונה לשתיים ולקרוא: "אם יחרוש **בְּבָקָר יָם**", שהרי מה פלא בבקרים חורשים.

אך מה סמך למלה המוזרה **עמלץ**? היות שלא נודע שורש רָבְעִי כגון זה בלשון מן הלשונות, הציע לעף גיזרון משורש תלת-עיצורי בלווית עי"ן תחילית. הוא סמך את המלה על השורש הערבי מ-ל-ץ (מלץ), שהוראתו 'להיות חָלָק', ועל צורת שם התואר **אמלץ** (אמלץ) שפירושו 'חלקלק', והעלה את הסברה שכך נתפנו הכרישים על שום עורם החלק.

אשר לעי"ן התחילית, כבר הצביע ברוקלמאן (C. Brockelmann) על מעתק אל"ף לעי"ן בסביבת הגאים נחציים וצליליים בשפות השמיות, והס (J. J. Hess) הכביר דוגמות כאלה מן הערבית. על בסיס זה טען קלר (L. Köhler, 1945), שמקורו של **הַעֲבָר** העברי הוא *אכבר, באל"ף תחילית, כלומר 'כביר', ככינויו של הירבוע, מין עכבר גדול, באכדית: akbaru. חיים רבין הציע לפרש את השם *אכבר כלשון סגי נהור, ונתכנה בה העכבר על שם קטנותו דווקא. גם את השם **עקרב** פירש קלר באופן דומה: שם זה נגזר מן *אקרב, כלומר היוצא לקרב. ובדרך דומה – טען קלר לאחר זמן (1950) – נולד **עמלץ** מן *אמלץ. הצעת לעף שבתה את לבו של קלר, וכבר ב-1925 כינה אותה 'פשוטה ומבריקה' ושיבצה כערך עצמאי במילונו (1953), ומשם מצא הערך 'עמלץ' את דרכו גם למהדורה החדשה המעובדת של מילון זה, שהוא החדש במילוני המקרא השלמים (W. Baumgarten, 1983). כך קנה לו העמלץ שביתה אצל חוקרי המקרא.

עמלץ כחול

הצעה יפה, אך קשיים בצדה, כפי שהשכיל להראות ג'יימס בר (J. Barr). ראשית, לא נמצאה עד כה עדות בלשון מן הלשונות לקיומה של המלה **עמלץ**. שנית, מעתק אל"ף לעי"ן בעברית בסביבה פונטית כזאת עדיין מחכה לביסוס. ושלישית, נגזרי השורש מ-ל-ץ בערבית מוסבים על דגים בהקשר מוגבל אחד: הם מציינים את חלקלקותם של הדגים החומקים מן הידים, ואין לכך נגיעה אל הכריש. מכל מקום, אין הערבית העתיקה מספקת עדות לכך ששם הנגזר מן השורש מ-ל-ץ מציינ סוג כלשהו של דג. אמנם מעלוף (A. Malouf) במילונו הזואולוגי המודרני, ציין כי **מַלְצָה** (مِلْجَة) היא תחש, dugong, מן הסתם על שום עורו החלק, אך ברי שגם אם ברבות הימים נקבע בערבית שם מן השורש הזה לאחד הדגים אין בכך לקרב את הגיזרון הזה.

בנוהג שבעולם, גם אם יש הסכמה בין החוקרים על הצעה לתיקון-טקסט, אין הדבר יוצא מתחום המחקר ההיסטורי. כך, למשל, נודע זה שנות דור, ש**ספסג** באוגריתית הוא זיגוג, ציפוי הזוגית על גבי כלי חרס (גְּלֶאזוֹרָה), ועל פי זה הציעו קריאה חדשה לפסוק מספר משלי: "**כָּסֶף סִיגִים מְצָפָה עַל חֶרֶשׁ – שְׁפָתִים דֹּלָקִים וְלֵב רָע**" (משלי כו, כג). תחת שתי התיבות **כָּסֶף סִיגִים** הציעו לקרוא תיבה אחת: **כספסגים**. הפסוק מתבאר אפוא כך: כמו ספסגים), זיגוג המצפה את החרס שמתחתיו, כן שפתיים לוחטות יכולות לכסות על לב רע (גינזברג ואולברייט). ניתן היה להשתמש ב**ספסג** בעברית שלנו לציון 'גְּלֶאזוֹרָה', אך למרות זאת לא נזקקו מחדשי הלשון עד כה למונח זה, והוא נותר נחלת המחקר ההיסטורי. לא כן מקרה **העמלץ**.

ב. העמלץ על סֶפֶה של העברית

יהודה גרזובסקי-גור תרם תרומה מכרעת לעיצובה של המילונות העברית במחצית הראשונה של המאה העשרים. בין השאר, הוא הראשון שהנהיג דרך שיטה במילוניו סימון מיוחד לציון תקופת הלשון שנכנסו בה המלים על משמעויותיהן החדשות אל העברית. והנה כבר בשנת 1934 פָּלַל גור את **עמלץ** במילונו.

אליבא דגור, המלה **עמלץ** נכנסה לעברית בדורות האחרונים, מקורה בסורית ומשמעותה 'דג גדול טורף בים, סקלידה' (בהערה פורט גור את שמותיו של ה'כריש' בלשונות זרות). והוא מוסיף: "ויש מפרשים על פי זה את הפסוק – תתננו מאכל לעם לציים – תה' עד, יד, כאילו כתוב לעמלציים".

דרך ההצגה הזאת טועה ומטעה מכמה סיבות: א. גור חרג ממנהגו וציין כאן את מקורה של המלה, אך אין מלה כזאת או דומה לה בסורית (וא בכל לשון אחרת); ב. גור הפך את היוצרות: לפי דבריו המלה ידועה בלשון שמית עתיקה, ועל סמך זה תיקנו ופירשו את הכתוב בתהילים. למעשה, נקודת האחיזה היחידה לקיומה של המלה היא הצעת התיקון "לעמלצי ים"; ג. גור קבע את ניקודה והגייתה של המלה: עִמְלָץ, הלמ"ד בצירה. אמנם מן הצורה המוצעת כמקורית, לעמלצי ים, אפשר לשחזר את תנועת ההברה האחרונה בצירי (*עמלָץ) כבקמץ (*עמלָץ); אך בהנחה שביסוד המלה עומד השורש מ-ל-ץ, עִמְלָץ עדיפה משני טעמים. ראשית, בעל ההצעה המקורית, אשר ודאי ידע את שתי האפשרויות, הציע משקל אֶקְטַל, בהיסמך על המשקל הזה (אַפְעַל) בערבית, ובעקבותיו קראו כל מילונאי המקרא החדשים למן צורל (F. Zorell) ואילך: עִמְלָץ; ושנית, בעוד שבעברית יש מלים נוספות במשקל זה, ואף מתחום החי (עִכְבָּר ועִקְבָּב), לא נודע בה ייצוג למשקל עֶקְטַל (ראה באואר ולאנדר). לפיכך ראוי היה לו לגור לבכר את הצורה בקמץ, עִמְלָץ; ד. לפי המסומן במילון נכנסה המלה לשימוש בדורות האחרונים. לא ראינו כל עדות בספרות בת זמננו לחיותה של המלה, פרט לדיון המדעי על הכתוב המקראי.

גור זכר כנראה את הדיון המדעי על עִמְלָץ, וביקש להכניס את המלה לשימוש בעברית. אך הוא לא טרח לבדוק את הפרטים, ולכן לא דק הן במקורה של המלה הן בצורתה. ממנו ראו וכן עשו מילונאים בני זמננו: ראובן אבינעם במילונו משנת 1938 (עִמְלָץ = shark), ואחריו צבי שרפשטין ומלך זגורודסקי; כולם כגור, בחרו בצורה עִמְלָץ, והביאוה כמלה נרדפת לכריש.

ג. החייאתו של העמלץ

עד סוף שנות הארבעים לא הייתה מלה מוסכמת לציון הדג הקרוי היום בפינו כריש (shark), ועל הזכות לציין נאבקו בין השאר השמות: כלב־הים, כלב־המים, סקלידה, גלדן, עמלץ וכריש (בכך נעסוק במאמר נפרד). משגברה ידו של הכריש נדחו הצדה ונדונו לשכחה שאר ההצעות ועמן אף העמלץ. אמנם הוא נכלל במילוני סוף שנות השישים של נחום סטוצ'קוב וראובן אלקלעי, רק בשל דרכם של מילונאים להעתיק אל מילונם ללא הבחנה כל שנמצא במילונים הקודמים.

העמלץ הצטרף לקבוצה מכובדת של מלים שחיו על הנייר, כלומר, מלים מימיה הראשונים של העברית החיה, אשר היו מועמדות טובות לתפוס מקום באוצר המלים של העברית המתחדשת, אך לא שפר מזלן ומן הכוח אל הפועל לא יצאו.

ואולם לא לאורך זמן. בשנת 1965 נזקק מנחם דור, חבר הוועדה למונחי הזואולוגיה של האקדמיה ללשון העברית, לציין במילונו הזואולוגי את הכריש המסוכן *Isurus oxyrinchus* בשם עברי; כפי שהעיד בפנינו, הוא דלה את המלה ממילונו של גור, וייחד את העמלץ לציין סוג הכריש הזה. קביעתו נתקבלה בהסכמה בספרות הזואולוגית (פישלזון), ובמילון העברי המודרני (אבן שושן, בכרך המילואים). ובעקבות אנשי המקצוע נכנס העמלץ אף לעיתונות.

אפשר שבעקבות עיונו יש מקום גם למסקנות מעשיות: השמות לדגי-הסחוס נדונו בוועדה למונחי הזואולוגיה של האקדמיה ללשון העברית בסוף שנות השבעים, והרשימה הסופית נתקבלה בוועדה ב-1982. משום-מה טרם הובאו המונחים המוצעים לאישורה הרשמי של המליאה, אך הם הועברו לידיעתם של אנשי המקצוע ומפיצי המונחים מתחום תורת החי, וכך מצאו את דרכם אל הספרות הזואולוגית. כפי שהראינו לעיל, רק בגלל רשלנותו של גור הונצחה הצורה הצרויה, עמלץ, ובעטיו פשתה במילונים אחרים ובספרות המקצועית. מוצע אפוא למליאת האקדמיה שכאשר תבוא לאשר את רשימת המונחים לדגי-הסחוס, תתקן את המעוות, ותשנה את השם לעמלץ, ואת שם המשפחה לעמלציים.

תהא דעתנו על השם עמלץ אשר תהא. נראים הדברים שגם להבא ימשיך מין זה של הכריש צמא הדם לשאת בגאון את השם שהוליד לו מחקר המקרא.

ציונים ביבליוגרפיים: ר' אבינעם (גרוסמן) – מ"צ סגל, מלון עברי-אנגלי שלם, תל-אביב תרצ"ח, עמ' 275 • א' אבן-שושן, המלון החדש, כרך מלואים, ירושלים 1983, עמ' 173 • ר' אלקלעי, מלון עברי שלם, ב, רמת גן 1970 • י' גרזובסקי, מלון השפה העברית, תל-אביב תרצ"ה, עמ' 758 • מ' דור, לכסיקון זואולוגי, תל-אביב תשכ"ה, עמ' 251 • הנ"ל, לקסיקון דביר לזואולוגיה, ב, תל-אביב תשמ"ז, עמ' 489 • מ' זגורודסקי, מלון כל-בו לחקלאות, א, חלק שלישי, תל-אביב תש"א, עמ' 673 • נ"ה טור-סיני, ערך 'צי', מילון בן-יהודה, כרך יא, עמ' 5459, הערה 2 • נ' סטוצ'קוב, אוצר השפה העברית, ניו-יורק תשכ"ח, עמ' 187 • ל' פישלזון, החי והצומח של ארץ ישראל, בעריכת ע' אלון, כרך ד: החיים במים, תל-אביב

- תשמ"ג, עמ' 35, 130, 131 • י' קוטשר ושי' ליברמן, ערכי המילון החדש לספרות חז"ל א, רמת-גן תשל"ב, עמ' 44, 108–109 • ח' רבין, 'מלים זרות', אנציקלופדיה מקראית, כרך ד, תשכ"ג, עמ' 1076 • צ' שרפשטין, אוצר המלים והניבים, תל-אביב 1939, עמ' 55, מס' 235 • J. Barr, *Comparative Philology and the Text of the Old Testament*, Oxford 1968, pp. 236–237 • H. Bauer & P. Leander, *Historische Grammatik der hebräischen Sprache*, Halle 1922 • W. Baumgartner, *Hebräisches und aramäisches Lexikon zum Alten Testament*³, Leiden 1983, p. 800a • C. Brockelmann, *Vergleichenden Grammatik der semitischen Sprachen*, I, Berlin 1908, p. 167 • J. J. Hess, "Über das präfigierte und infigierte ' im Arabischen", *Zeitschrift für Semitistik* 2 (1923), pp. 219–223 • H. L. Ginsberg & W. F. Albright, *BASOR* 98 (1945), pp. 21, 24–25 • L. Köhler, *DLz NF* 2 (1925), p. 1055 • idem, Springmaus und Skorpion, in: *Kleine Lichter*, Zürich 1945, pp. 22–25 • idem, Vom hebräischen Lexikon, *OTS* 8 (1950), pp. 150–151 • idem, *Lexicon in Veteris Testamenti Libros*, Leiden 1953, p. 715b • I. Löw, *Fauna und Mineralien der Juden*, Hildesheim 1969, p. 262 • A. Malouf, *An Arabic Zoological Dictionary*, Cairo 1932, pp. 122–123 • F. Perles, Zur biblischen Fauna und Flora, *MGWJ* 68 (1924), pp. 160–161 • F. Zorell, *Lexicon Hebraicum et Aramaicum Veteris Testamenti*, Roma 1950, p. 609^b